

РЕЦЕНЗИЯ

от проф. д-р Ростислава Георгиева Тодорова-Енчева
Шуменски университет „Епископ Константин Преславски”

относно дисертационен труд на тема

**„Митрополитският храм „Св. Стефан“ в Несебър и неговият художествен кръг:
културен контекст, интертекстуалност и интервизуалност”**

за присъждането на научната степен „доктор на науките”

по специалност *Изкуствознание и изобразителни изкуства, 8.1. Теория на изкуствата*

на проф. д-р Емануел Стефанов Мутафов

Съвременният подход за интердисциплинарност и дори трансдисциплинарност в научните изследвания се доказва като особено плодотворен през последните десетилетия, намерил е своето място в областта на хуманитарните науки и използван по правилния начин, притежава потенциала да доведе учените до изключителни резултати, давайки им свободата да формулират нови въпроси, да поставят нови изследователски проблеми, да градят нови хипотези и да ги доказват успешно.

Стъпвайки смело върху основата на теорията за интертекстуалността на М. Бахтин и Ю. Кръстева и на кореспондиращата ѝ теория на интервизуалността на Р. С. Нелсън и М. Кемил, дисертационният труд на проф. д-р Емануел Стефанов Мутафов предлага нов цялостен прочит на Новата митрополия в Несебър и нейния художествен кръг от местни паметници. Основната цел на изследването е да постави интертекстуалността и интервизуалността в контекста на богословското понятие за Логоса (Словото) като център на взаимодействие на божественото, думите и изображенията, в историческата им и културната им контекстуализация и връзката им с реципиента. Мутафов защитава тезата, че текстът е равностоен компонент на изображението в църковното изкуство, а разчитането на надписите може да служи както като инструмент за реконструкция на художествения живот, така и за научаване на повече подробности за адресант и адресат.

Дисертационният труд обхваща 407 страници текст и приложения към него. Структуриран е в заглавна страница, съдържание, предговор, изложение в пет глави и заключителна част, списък на илюстрациите, приложения, иконографски индекс, резюме на английски език и библиография.

В предговора проф. Емануел Мутафов формулира четирите основни проблема, върху които е съсредоточено изследването му. То е посветено на митрополитския храм „Св. Стефан“ в Несебър, разглеждайки го не просто като един важен паметник на високото изкуство по българските земи в края на XVI и нач. на XVII в., а поставяйки въпроса за интертекстуалните и интервизуалните връзки на образа и словото с техните адресати и съответната им среда, вписани в широк балкански контекст. Освен това, дисертационният труд изследва културната история на Несебър през османския период, допринасяйки за по-добрата реконструкция на миналото на българското Южно Черноморие посредством нови, непубликувани надписи и извори. Събраните данни позволяват на автора да предположи и докаже съществуването и използването на ерминия от типа на Данииловата на Балканите още през XVI в. В допълнение към всичко това, в дисертационния труд се поставя и целта да се създаде пълен корпус на надписите на четирите основно разглеждани църкви с техния коментар и преводи, който би служил на по-широката научна аудитория.

Още тук авторът посочва, че трудът цели да запълни липсата на обзорна публикация за храма, да коригира някои неточности в публикуваните данни за него, както и да въведе ред в представяната информация за паметника, както в научен, така и в обществен порядък. В този контекст, Мутафов обяснява личния си опит от теренната работа и споделя мотивите, довели го до определянето на предмета на изследването, до поставянето на целите и задачите, както и до формулирането на съответните очаквани резултати. Изходна точка е на пръв поглед твърде обширният, но всъщност съвсем конкретен въпрос за взаимоотношенията на образа и словото, чието постоянно преливане едно в друго е добре обяснено от съвременните теории на интертекстуалността и интервизуалността. Добавяйки към тези взаимоотношения и константите контекст (среда) и реципиент (потребител) Мутафов формулира своята концепция за Логоса като поле на значение и функция, като център на смисъла и говори за самото „разбиране на словото, чрез което се проумява образа“ (с. 11). От тази изходна позиция авторът навлиза в изследването на Новата митрополия в Несебър в исторически, художествен и богословски контекст.

Първата глава на дисертационния труд очертава детайлно културната среда, в която функционира паметникът. Данните за демографската картина, политическите събития, икономическото развитие, развитието на образованието и историята на Месемврийската митрополия, дават ясна представа за обстоятелствата. Важен приносен момент тук е разглеждането на Месемврийската хроника, което е първият нов прочит на съдържанието ѝ след повече от сто

години и което води до интересни изводи, очертаващи значението ѝ за разкриване на историята на Южното Черноморие през османския период. Новите сведения показват, че първият писач в хрониката е митрополит Никифор Месевмрийски, че Несебър е родно място на вселенския патриарх Констанций II, че мощите на св. Теодори са били негови и са дарени след смъртта му на местната митрополия, и др.

Втората глава разглежда интертекстуалността на изследвания епиграфски материал, за да се очертаят по този начин художествените процеси през разглежданата епоха. Разчитането на гръцките надписи върху стенописи се обосновава като инструмент за реконструкция на изобразителния език от XVI-XVII в. в паметниците по българските земи. Е. Мутафов прави първия по рода си опит в нашата литература за медиране на корпуса с надписи с корпуса със стенописи на един паметник. Целта е опит да се възстанови „изобразителният език“ на зографите, който включва в себе си писмените и изобразителните прототипи, формулиращи иконографската програма, предназначена за комуникация с конкретна публика, на конкретно място, при конкретни исторически обстоятелства. Ползите от този опит авторът формулира не само в посока на изясняване на художествените процеси на епохата, но и в посока на разкриване на тайните на самия творчески процес, извършван от зографите (с. 46-47). Мутафов се спира на въпросите кои са личностите, които се занимават с писане на надписи и до колко може да се предполага намеса на ктитори, клирици и светски лица в работата на художниците, какво е нивото на грамотността им и какви са грешките в епиграфиката на православните паметници досега. Прилагайки методологията за измерване на степента на грамотност на Н. Икономидис, Емануел Мутафов анализира надписите от XVI-XVII в. у нас, съставяйки класация на майсторите по тяхната грамотност и близост до гръкоезичната традиция. Първите три места в тази класация са заети от зографите на трите несебърски църкви „Св. Стефан“, „Св. Георги Мали“ и „Св. Спас“ (с. 62), като се наблюдава известен паралелизъм и с естетическото ниво на иконографските програми на тези храмове, което говори за пряка и диахронна зависимост между образоваността, таланта и възискателността на майсторите. Важен приносен момент в тази част на изследването е фактът, че Мутафов представя доказателства, потвърждаващи вече изказваната от него теза, че текст от типа на ерминията на поп Даниил се използва на Балканите още през XVI в. (с. 63-66).

Третата глава на дисертационния труд е фокусирана върху интервизуалността, коментирайки основни аспекти от развитието на православното християнско изкуство в периода

XVI-XVII в. през призмата на вярата, езика и националността. Очертават се зоните на влияния, степента на запазване на местните езикови и богослужебни традиции, посочват се доминиращите художествени центрове и се анализират процесите в развитието на храмовото строителство и украса. Акцент е поставен върху значението на влиянието на Атон от XVI в. нататък, като се обсъжда и тезата на Д. Палас и Й. Веленис, че в Константинопол са съществували художествени ателиета за производство на икони за нуждите на християните на територията на Османската империя. Изхождайки от религията в качеството ѝ на основен разграничителен белег по балканските земи по времето на османското владичество, авторът използва Новата митрополия в Несебър и нейния художествен кръг от местни паметници като *case study*, чрез което да обясни концепцията си за Логоса (Словото) като център на взаимодействията на божественото, думите и изображенията в историческата им и културната им контекстуализация и връзката им с реципиента.

Съответно, четвъртата глава на изследването е посветена на интервизуалността, интертекстуалността и рецепцията на несебърския храм „Св. Стефан“ и неговия художествен кръг. Мутафов представя състоянието на изследванията до момента, описва сградата и концентрира вниманието си върху стенописната украса, особено що се касае до стенописните слоеве от XVI и XVIII в., чиято иконографска програма е представена на регистри и онагледена със схеми на разположение. Описанието на стенописите следва два основни принципа: отгоре надолу и отляво надясно. Материалът е подреден по части (пространства) от храма, следвайки логиката на иконографската програма. Надписите на гръцки език са представени с максимална близост до оригинала, в нормализиран вид и в превод на новобългарски с препратка към техните източници, което увеличава научно- приложното значение на труда. Когато се налага, се предлага и авторов новобългарски превод, а описанията на изображенията съдържат и по-обширна иконографска интерпретация. Иконографски паралели се правят с няколко храма, в които има зографски прилики и подобна едноезична конфесионална среда - най-често със стенописите от първата фаза на изписване на католикона на метеорския манастир „Св. Стефан“, както и с храмовете на манастирите в Дивровуни, Южна Албания и Ново Хопово, Сърбия, и др. Подробно са разгледани и амвонът, владишкия трон и иконостасът, като изходна точка на извършените анализи е убеждението на автора, че иконографската програма на митрополитския храм „Св. Стефан“ има свой смислов център (Логос, в неговата трипостасност текст-надпис-изображение), предназначен да бъде прочетен и разбран отвъд чисто декоративната роля на стенописите. Тази програма далеч надхвърля естетическото

въздействие върху зрителя и предполага активното участие на грамотен реципиент в декодирането на скритите в нея послания с различен произход, но с обща цел да ограмотяват, обучават и катехизират с целия инструментариум на Логоса.

Петата глава на изследването е посветена на интерпретацията на паметника и неговия контекст. Тук Е. Мутафов интерпретира иконографската програма според своите наблюдения за нея, според начина и на развитие в храмовото пространство на Новата митрополия и извън описанието и епиграфиката на всяка сцена и персонаж. Детайлното разчитане на епиграфския материал благоприятства изясняването на основните принципи на композиране на иконографската програма и намирането на паралели с константинополски Палеологови модели, преработени през актуалните за епохата стилове. Сравнителният анализ позволява на Мутафов да затвърди по-ранни негови предположения за съществуването през XVI в. на иконографски наръчник от типа на този на поп Даниил, който е бил използван в иконографската програма на Новата митрополия в Несебър, редом с другите упоменати от автора източници. Коментирани са функцията и посвещението на храма, очертан е художественият кръг на свързани с Новата митрополия паметници в Несебър и околностите му. Важно е да се отбележи, че към цялостното представяне на епиграфските данни, свързани с несебърската църква „Св. Стефан“, тук се добавят и тези от църквата на остров „Св. Анастасия“, в допълнение с уточнения и нови разчитания на надписи в църквите „Св. Спас“ и „Св. Георги Мали“ в Несебър. Внимание се отделя на тезата за съществуването на художествено ателие или школа в Несебър в кр. на XVI и нач. на XVII в., като се интерпретира и въпросът за самоличността на зографите на Новата митрополия. Изводите от извършеното изследване дават възможност на Е. Мутафов да посочи Вселенската патриаршия като вероятен център на разпределение на важните поръчки за украса на значими храмове в онази епоха, което би обяснило описаните особености в иконографската програма на „Св. Стефан“.

Заклучителната част на дисертационния труд обобщава резултатите от изследването и дефинира Новата митрополия в Несебър като важен, но нетипичен паметник спрямо съвременните му паметници по българските земи. Ключовото местоположение на града оставя отпечатък и върху храмовете в него, Е. Мутафов ги сочи като един от признаците за отвореността му, а тяхната украса определя като пример за интертекстуалност и интервизуалност. Той смята, че трудно може да се определи произходът и принадлежността на зографите, работили върху стенописите на църквите „Св. Стефан“, „Св. Георги Мали“ и „Св. Спас“ в Несебър, но е най-вероятно те да са използвали

иконографски наръчник от типа на по-късната Даниилова ерминия. Заради установените сходства, Мутафов предполага, че те са били епирци с гръцки произход, а поне водещият зограф е бил и духовно лице. Авторът дефинира Новата митрополия като един типичен за космополитен морски град митрополитски храм, чиято иконографска програма просвещава и удовлетворява вкусовете на една заможна и грамотна енория, явявайки се своеобразен завършек на „гръцкото“ Късно средновековие, а „гръцкото“ изкуство в Несебър от онази епоха нарича синоним на „високата“ стилистика (с. 362).

В края на дисертацията са поместени списък на илюстрациите - 118 бр., три приложения, иконографски индекс, в който названията на сцените са представени с различните им варианти, резюме на английски език и библиографски списък от 335 заглавия.

Авторефератът е структуриран в обем от 56 с. и представя достатъчно ясно съдържанието, основните моменти и приносния характер на изследването. Счита формулираните тринадесет приноса за наистина значими и подчертавам като особено ценен факта, че това е първото цялостно представяне на епиграфските данни, свързани с църквата „Св. Стефан“ в Несебър и паметниците от неговия кръг. Представянето на всички епиграфски елементи в оригинал, в нормализиран вид и с превод на новобългарски, като се предлагат оригиналните названия на сцените и композициите, както те се появяват в актуалните за епохата иконографски наръчници, е съществен научен принос, който ще подпомогне широк кръг следващи научни изследвания. Създаването на пълен корпус на надписите на четирите основно разглеждани църкви с техния коментар и преводи, какъвто липсва в българската публикационна практика, е важно разрешение на научно-приложен проблем. Научно-приложен характер има и приносът на изследването за първи път след 1906 г. да се представи нов прочит на съдържанието на т.нар. Месемврийска кондика, заедно с произтичащото от това въвеждане в обращение на нови научни факти. Важно постижение е и привеждането на нови доказателства към тезата на автора, че текст от типа на ерминията на поп Даниил се използва на Балканите още през XVI в., както и всички останали доказателства, свързани с уточняването на датировки на храмове и детайли за личности, които категорично отхвърлят приети за валидни към момента тези.

В автореферата са посочени само някои от публикациите на автора по темата на дисертацията, но приложената в документацията справка за публикационната активност на проф. д-р Емануел Мутафов ясно демонстрира мащаба и задълбочеността на неговата научна дейност, а

справката за забелязаните цитирания недвусмислено показва въздействието и значението на изследванията му. В този контекст, единствената препоръка, която мога да отправя и за която съм сигурна, че няма да остане само моя, е настоящият труд да бъде публикуван, защото така ще допринесе изключителна и безспорна полза за развитието на изкуствознанието и историята на изкуствата не само в България, но и в останалите православни държави.

В заключение искам да споделя, че оценявам високо фундаменталния и научно- приложния принос на представения дисертационен труд и гласувам с убедено „да“ за присъждането на научната степен „доктор на науките“ на кандидата проф. д-р Емануел Стефанов Мутафов. Предлагам на останалите членове на уважаемото жури също да гласуват положително.

17 февруари 2022

проф. д-р Ростислава Г. Тодорова-Енчева